

❑ **Yayın son günlərinin birində sübh tezdən yola çıxıb Bakıdan Azərbaycanın Biləsuvar rayonuna üz tuturuq, oradan da sərhədi keçib İranın eyniadlı məntəqəsinə çatırıq. Səfərimiz Naxçıvanadır...**

Bu yerləri ilk dəfədir ki, görürəm. Yol kənarlarındakı evləri, bağ-bağçada işləyən adamları, yayın qızmar istisindən yaşıl örtüyü ütülmüş təpələri, yamacları seyr edərim...

Elə buradaca deyim ki, hara gedirəmsə, harada olursam, o məkənlə Zəngəzurdakı doğulduğum yurd-yuva, uşaqlığım, gəncliyim keçən dağ-dərə, çöl-bayır arasında oxşarlıq axtarıram... Cənubi Azərbaycanın Arazboyu yaşayış məntəqələrində, havasında, suyunda, daşında-torpağında isə bu oxşarlığı heç cür tapa bilmədim...

Bir vaxtlar, daha dəqiq desəm, ötən əsrin 70-ci illərində tələbə olarkən kəndimizə Qafan--Bakı qatırıyla gəlib-gedəndə, bax, indi keçdiyim bu yola, Arazın o tayına dəli bir həsrətlə tamaşa edərdim. İndi əksinədir, İran səmtədən bu tərəfə yana-yana baxıram. Arazboyu ermənilərin xarabalığa çevirdikləri Azərbaycan kəndlərində evlərin kalafaları qaralır. Bağ-bağçalar isə yamyaşıldır. Çox güman ki, düşmənin mer-meyvəsinə görə ağacları qurumağa, qırılmağa qoymayıb...

Bax, o yandırılmış, dağıdılmış kəndlər tanış gəlir mənə. Bəli, bəli, o kəndlərdir... Cəbrayılın Qumtax kəndi, Zəngilanın Havalı kəndi...Tələbəlik dostum Nazim Dün-yamalıyev Xudafərinlə üzbəüz dayanan Havalı kəndindəndi. Hərdən Qafan--Bakı qatarında onunla yol yoldaşı olurdu. İndi fikirləşirəm ki, görəsən, Nazim günlərin, ayların üzübdönmüş ayrılığının uzaq saldığı kəndlərinin bu acılı-ağrılı mənzərəsinə--kalafalara, xarabalıqlara Arazın bu beş addımlığından baxıbmı?! Şübhəsiz ki, baxıb və dövrün, zamanın haqsızlığına, ev-eşiyindən, zorla, amansızlıqla uzaqlaşdırıldığına, yurd-yuvasının dağıdıldığına dözmədiyinə görə də üreyi neçə yerdən parçalanıb...

YERİ GƏLMİŞKƏN:

Düşməni bizi Qərbi Azərbaycandakı yurd-yuvamızdan didərgin salmaqla bərabər, dedə-babalarımızın maddi-mədəni irsini də dağıtdı, bir çox hallarda isə erməniləşdirdi. XX əsrin sonunda monoetnik dövlət yaratmağa nail olan Ermənistan müstəqil Azərbaycanın 17,3 min kvadratkilometrik bir ərazisini--Dağlıq Qarabağ bölgəsi və onun inzibati-ərazisinə aidiyyəti olmayan Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını da işğal altına aldı. Bir milyondan çox əhali öz doğma torpağından didərgin düşdü, 20 min nəfər azərbaycanlı həlak oldu, 150 min nəfərdən çoxu yaralandı.

Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın 600-dən çox tarixi və memarlıq abidəsi, onlardan 144 məbəəd və 67 məscid tamamilə dağıdıldı. Bununla yanaşı, qədim tarix və mədəniyyətimizin 40 min nişanəsinin qorunduğu 22 muzey, 927 kitabxanada 4,6 milyon kitab və qiymətli tarixi əlyazmalar məhv edildi. Azərbaycanın tarixi irsinin çox qiymətli nümunələri xarici hərəaclarda satıldı.

Ermənistan neçə ildir ki, su anbarlarımızdan Azərbaycana qarşı vahimə vasitəsi kimi yararlanır. Ağzınılıq o həddə çatıb ki, düşməni bizi Mingəçevir və Sərsəng su anbarlarını partlatmaqla hədələyir,

işğal olunan torpaqlarımızda yanğınlara törətməkdən çəkinmir.

* * *

...Qərībā hissələr keçirirəm. Elə bilirəm ki, bax, elə bu anlarda, bu dəqiqələrdə maşının pəncərəsindən içəriyə həsrət, ayrılıq havası dolur. Bu hava yayın cırha-cırında məni üşüdür, içimdən sızılı keçir, boğuluram. Yol yoldaşlarımdan biri qəfildən hamının eşidəcəyi halda hiçqırır, dəlicəsinə əllərini başına çırpır: "Bizim yaşamağa haqqımız yoxdur". Bu qınaq dərin bir sükut yaradır...

Çılpaq, boz dağların ətəyindəki evlərin kalafalarına baxa-baxa əhəl vaxtında didərginlik taleyi yaşayan Tapdıq kişinin acı taleyi gözlerim önündən çəkilmir. Ölümünü Sumqayıtda, köhnə, uçub-dağılan zavodun həyətinə qarşılayan bu qocanın son nəfəsində dediği -- "ölməzdim, məni öldürən o dağların dərdi oldu"-- sözlərini xatırlayıram...

"Ermənilərin 1905--1906-cı illərdə Zəngəzur qəzasında törətdikləri qırğınlara" ("Xalq qəzeti", 1 aprel, 2013) məqaləsində oxuyuram: "...1905--1906-cı illərdə törədilmiş qırğınlara aid erməni müəlliflərinin bir neçə əsəri mövcuddur. Əsl adı Hovanes Ter-Martirosyan olan, lakin əsərlərini A-do imzası ilə çap etdirən müəllifin "Qafqazda erməni-türk toqquşmaları" əsərində (İrəvan, 1907, ermənicə) əsərində Gəncə quberniyasının səkkiz qəzasından heç birində qırğınlara və dağıntılara Zəngəzurdakı olduğu kimi böyük miqyasda və uzun sürən olmadığı xüsusi vurğulanır..."

Nazim Mustafa yuxarıda adı çəkilən məqaləsində daha sonra yazır: "...Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivində saxlanılan bir çox sənədlərdə ermənilərin 1905--1906-cı illərdə törətdikləri qırğınlara barədə materiallar öz əksini tapmışdır. Həmin qəbildən olan sənədlərin birində Sisyanıda törədilən qırğınlardan bəhs edilir. Sənəddə qeyd olunur ki, 1905-ci ilin oktyabrında Zəngəzur qəzasının 10 erməni kəndinin

QARABAĞDA TALAN VAR...

silahlı sakinləri qəzanın azərbaycanlıları yaşayan Sisyan kəndinə hücum etmiş, 75 nəfəri öldürmüş və yaralamışlar. Yalnız kazakların özlərini yetirməsi nəticəsində qətlə və talanın daha böyük miqyas almasının qarşısı alınmışdır (GMTA, f. 83, s. 1, iş 32, v. 260)".

Ümumiyyətlə, ermənilərin Zəngəzurdakı törətdikləri dəhşətli qırğınlara bağlı arxiv materialları kifayət qədərdir. Mənbələrdə 1918-ci ilin əvvəllərində 10 min nəfərlik hərbi dəstənin Türkiyədən keçib əvvəl İrəvan, Naxçıvan və Dərələyəzdə, avqust -- sentyabr aylarında isə Zəngəzurdakı törətdiyi vəhşiliklər ölçüyə gəlməzdir. Qanıçənlərin mahalda 119 müsəlman kəndini viran qoyması, 50 mindən artıq əhalini yer-yurdundan didərgin salması erməni cinayətinin tarixə həkk olunmuş qanlı səhifələridir.

* * *

...Maşınımız Şahbuz rayon mərkəzindən keçib dağlara qalxanda pəncərədən Batabat yaylağının ətəkləri görünür. Bir vaxtlar o ətəklərdən enib-qalxdığım xoşbəxt günlərimi xatırlayıram, bu hissələrin əsərinə alışıb-yanıram, üstüm təpəmdən çıxır.

...Batabatın ətəklərinə baxıram, düz ortadan Sisyanıya yol uzanır... O yol indi dil açıb danışa bilsə, nələr deyər, ilahi?! O yolun hər qarışına qışın qar-çovğusunda donan didərginlərin ah-naləsi, iniltisi, hiçqırığı hopub... O yolun toz-torpağına ocaqları kor qalan yurdsuzların göz yaşı qarışıb...

...O yol yaddaşıma oyadır, duyğularım oda qalanır.

...O payız o biri payızlara bənzəmədi. O payız yurda, el-obaya qan-qadıyla, dər-dələylə gəldi. O payız adamlar bəxtlərindən küsdülər, talelərinə qarşıdılar, yeri-göyü xəlf eləyəndən imdad dilədilər, Allaha üz tutub "tələ sahibi"ne yağını yamanlıqdan çəkəndirmək ümidiylə yalvardılar... Amma gün günə calandıqca ümidlər

də öldürdü...Ümidi ölənlər Salvartı, işıqlı dağlarına pənəh aparırdılar. Oradan da bu üzə -- Azərbaycan torpağına keçirdilər...

...O illərdə Vətənin yolları qorxulu idi.

Düşməni də, təbiət də insanlara qənəm kəsilmişdi. Sisyanıdan Laçına üz tutanlar da, Qubadlı səmtə boylanırlar da, bax, indi barəsində danışdığım Batabat aşırımına bel bağlayanlar da fələyin amansızlığıyla üzleşirdilər. Hər daşın, kolun arxasında gizlənən, pusquda duran erməni, bir də ki, işıqlı, Salvartı dağlarının sazağı, qarı-çovğunu yurd dərindən şələləndirən qaçanlara aman vermirdi. Hər gecenin səhəri daha ağır açılır, hər səhərin axşamı daha ağır düşürdü. Daha "ağ atlı oğlanı" yox, ölümü gözləyirdilər:

Nə gözələr bu axşam, bu gecə, sabah, İnsan dərindən saçını yolub. Bu əsrin sonunda Allah, ay Allah, Vətənin yolu da qorxulu olub...

Hidayət

* * *

...Görəsən, yenə də Batabatın o üz aşırımını yazacağı gül-çiçək içində boğulurmu?! Payızda məmirli daşlar üstə qonan köçəri quşlar yenə də nisikillə nəğmələr oxuyurlarmı?! Çox güman ki, indi daşından, qayasından, torpağından hüznü bir səssizlik yağın o aşırımda yol-cığırı kol-kos basıb. Yəqin ki, bənd-bərənə tülkülər, çaqqallar başına götürüb. İndi o yerlərdə həmişəlik qışdır, daha o yerlərə yaz, yay, payız gəlir...

* * *

...Necə də qayğısız, xoşbəxt illər idi. Təndirin qalanması üçün o dağların ətəklərindən çırpı yığıb gətirməyimiz, anamın çörək yapması, elə bu vədələrdə dedəmin, bax, bu görünən Batabatdan keçib bir-iki günlüyə kəndə tətillə gələrkən bacılarımla qarşısına qaçmağımız elə bil düşün idi... O illər, doğrudan da xoşbəxt idik, bəxtəvər günlər yaşayırdıq...

Maşının pəncərəsindən görünən Şahbuz dağları, Biçənək çölləri, Batabat aşırımı... bunları-ötənləri xatırladı və qəbədər ki, o olmuşlar bir-bir yada düşdükcə, sanki yaşamaq həvəsim də sozalı, həyat-- ömür düşüncələrim də mənasızlaşır...

* * *

...Allahverdi kişi ölümün qənşərində dayanmışdı. Bəlkə də, heç vaxt olmayan kimi indi yadların dolu olduğu kəndin suyundan doyunca içmək, havasından sine dolusu udmaq istəyirdi...

Ölümün nəfəsi duyulanda insan belə susuzlayar, nəfəsi tıncıyar... O zaman doyunca su, hava arzular... Elə bu istəklə də Allahverdi kişi doğmalarının 1905-1906-cı illərdə erməni zülmündən qaçıb sığındığı, indiyə ziyarətinə üz tutduğumuz böyük şərimiz Məmməd Arazın dünyaya tanıtdığı Nursu kəndinə gəldi. Gəldi ki, dağa qalxıb o üzdeki yurd yerlərinə doyunca tamaşa ələsin, o tərəfdən enib gələn havanı udun... Amma buradan doğma kəndini görə bilmədi. Gördüyü tək o yurdu başının üstündə alan duman-çən oldu... Sumqayıta qayıtdı, çox keçmədən qovrulma-qovrulma bu dünyadan köç etdi...

Vaqif BAYRAMOV,
"Xalq qəzeti"

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun 31 dekabr -- Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və Yeni il münasibətilə keçirdiyi fərdi jurnalist yazıları müsabiqəsinə təqdim edilir